

מלכה כ"ץ

החמ"ד – זהות או זהויות?

לילך רוזנברג-פרידמן, יצחק ש' רקנטי (עורכים), זהו(ת) החמ"ד – מאה שנים לחינוך הציוני-הדתי, ירושלים: הוצאת יד בן-עבי ומנהל החינוך הדתי, תשע"א.

תולדות החינוך והיחס בין מוסדות החינוך ותכניו לחברה שמסביבם יכולים לשמש מראה לבחינת תולדותיה של החברה כולה. מוסדות החינוך והמבנה שלהם מספרים רבות על המערכת הפוליטית ועל יחסי הכוח בחברה. ההיסטוריה של החינוך, לא פחות מאשר ההיסטוריה הפוליטית, יכולה

מים מדל'ו, 24 (יהדות, ישראליות ורב-תרבותיות), תשע"ג

לשמש נקודת תצפית פורייה לבחינת ההיסטוריה של חברה נתונה (הד תשנ"ט, עמ' 355–356).

חקר תולדות החינוך מניח כי קריאה מדוקדקת של ההתרחשות החינוכית בראייה היסטורית יש בה כדי לתרום למחקר הסוציולוגי של תופעות חברתיות-חינוכיות (עירם, 1982; פלד, 1982; 1984; כץ, תשי"ג, עמ' 115–117; בן-כוכב, תשמ"ו, עמ' 7–10). גישת עיונית זו מתאימה גם כאשר באים לעסוק בזיקות שבין חברה לחינוך בציבור הציוני-הדתי.

במאמר זה ברצוני לבחון את תרומתו של ספר חדש שיצא לאחרונה בעריכתם של לילך רוזנברג-פרידמן, יצחק ש' רקנטי ויהודה ביטי (עורך משנה), זהו(ת) החמ"ד – מאה שנים לחינוך הציוני-הדתי, להארת החינוך הממלכתי-דתי והחברה הציונית-דתית.

הספר הוא אלבום מהודר המתעד את מפעל החינוך הממלכתי-דתי והמיועד להביא בפני הקורא את הזהויות המגוונות של החמ"ד המשמשות ראי לחברה הציונית-דתית כולה. היזמה לכתיבת הספר במתכונת זו נבעה מיובלותיו של החינוך הדתי הציוני: מאה שנים להיווסדו של זרם החינוך הציוני-הדתי וחמישים שנים להקמתו של החינוך הממלכתי-דתי במדינת ישראל.¹

זהותו של החמ"ד מוצגת בפני הקורא באמצעות שלוש סוגות מרכזיות: מאמרים מדעיים ומדעיים למחצה, מסות וקטעי הגות. נוסף על כך שזורים בין דפיו קטעי תיעוד המורכבים ממסמכים היסטוריים הנוגעים לתולדות החמ"ד, תצלומים, קטעי מקורות, קטעי עיתונות וטבלאות ותרשימי נתונים המעידים על מצבו של החמ"ד לאורך שנות קיומו. בספר גם זיכרונות אישיים של בוגרים ובוגרות ושל בעלי תפקידים בחמ"ד. הכול כונסו בכפיפה אחת תחת ארבעה שערים מרכזיים.

עורכי הספר ויוזמיו מודעים לתהיות העשויות לעלות בקרב הקוראים באשר לנקודת המוצא המתבוננת בהערכה על מפעל החמ"ד, והם מדגישים

¹ עם זאת כדאי להדגיש כי אין זה הספר הראשון שיצא ליוכל המאה לחינוך הציוני-דתי. קדם לו הספר שערך שמחה רז (2006).

כי הספר אינו מתעלם מהאתגרים המונחים לפתחו של החמ"ד: "הספר משקף את הישגיו של החמ"ד, אך גם את המתח התמידי שבו הוא מצוי" (פתח דבר, עמ' 6).

עיון בשערי הספר

שער א : תעודת הזהות של החמ"ד

את המאמר הפותח של השער כתב שמעון אדלר מי שהיה ראש מנהל החמ"ד ומיוזמי הספר. מאמרו עוסק בטיבו של החינוך הדתי, והוא למעשה מסה פרי הגותו והשקפתו על החמ"ד כמערכת חינוך המיטלטלת תדיר בין קונפליקטים. עם זאת בולטים בדבריו הקשיים לקיים את תורת החיבור ולהכיל את השונות כחלומם של תנועות מרכזיות בציונות הדתית לחיות חיים אידאולוגיים וטהרניים. ניכרת אהדתו לחוגים אשר גאלו את הציונות הדתית ובניה מן "הפינה העלובה של משגיח הכשרות הדתי המפקח על מעשי ידיה של המפא"י".

זהבית גרוס פורסת את זהותו של החמ"ד מנקודת מבטה של הסוציולוגיה ההיסטורית ומראה כיצד עבר החמ"ד בשנות קיומו מאב טיפוס של דפוס החלוץ המנסה להתמודד עם מתן חינוך דתי לכול לאב טיפוס של המודל המנסה ליצור מערכת חינוך אליטיסטית המהווה מודל וסמל לחינוך הדתי ולכלל החברה. לדעת גרוס, תהליך זה התרחש בהתאמה לעימותים האידאולוגיים בין תת קבוצות ציוניות דתיות (עמ' 35–42).

יהודה ברנדיס הולך בעקבות מאמרו המכונן של צבי לם "ההגיונות הסותרים בהוראה", ופורס בפני הקורא את זהות החמ"ד כמורכבת מהגיונות סותרים שיסודם בעקרונות עמוקים המתרוצצים זה בצד זה ומשפיעים בו זמנית על דפוסי הפעולה של מוסדות החינוך השונים של החמ"ד. הגיונות סותרים אלה מציבים בפני המחנכים והלומדים אתגרים לא פשוטים. ברנדיס אינו רואה במבנה זהות זה מבנה של "בדיעבד" המהווה תירוץ לקשיים השונים שחוזה החמ"ד מעת לעת, אלא בחירה רצויה ומועדפת המחייבת התלבטות מתמדת שאינה מאפשרת הכרעה אחת וחד-פעמית (עמ' 58–59).

מאמרו של מתי דגן החותם שער זה, דן בקווי התפר האידאולוגיים אך פורס את ביטויים המעשי בחיי היום-יום של החמ"ד ושל מנהיגיו. גם דגן כיהן כראש החמ"ד ומביא דברים אלו לאור ניסיונו.² בין הדברים שמעלה דגן: היחס ללימוד הספרות העברית והכללית בישיבות התיכונים ובאולפנות, היחס לשירות צבאי של הבנים ולשירות לאומי של הבנות (שירותן הצבאי מוזכר רק בקטע עצמו), תכניות הלימודים במקצועות היהדות, סוגיית הכפיפות לרבנים. כמו כן הוא מעלה את סוגיית החיבור החברתי, כשמאחורי הניסוח הנייטרלי הזה נמצא דיון כאוב בסוגיית קליטתן של הקהילות המזרחיות.

שער ב: שער הזהות האישית

התלמיד והמורה

בשער זה עבר מוקד הדיון מהזהות הכללית לזהות הפרטית הן ברמת המחנך הן ברמת המתחנך. הכותבים מנסים לתאר מה משמעותם של מאפייני החמ"ד, ובייחוד הגיונותיו הסותרים שהובאו בשער הקודם, לעולםם ולחוויותיהם של הלומדים והמלמדים. מנקודה זו דן רונן בן דוד בחוויה הדתית האישית של המחנכים והמתחנכים, בייחוד בעידן הפוסט-מודרני, עת פרצה תודעת ה"אני" בעצמות אדירות, והעצימה עבור הפרטים את שאלות היסוד שעמן התמודדו גם קודם לכן. בן דוד משתמש בדימויים חזקים של "דימוי המבול" המתארים את מציאות החיים הדתית שבה ניצבים המחנכים והמתחנכים ואת הבלבול והמבוכה בחוויות המתחנכים והמתחנכות הדתיים (עמ' 77–87). בן דוד מקדיש ניתוח ייחודי לחוויית ההתחנכות של הבת הדתית. המשותף לכולם הוא ההימצאות בעמדת חיפוש מתמדת המתארכת על פני שנים רבות יותר מבעבר. בן דוד קורא שלא להיבהל מהחיפוש בעל העצמות, וקורא למחנכים לקיים שיח מול חוויית החיים הדתית של המתחנכים ולהיות רלוונטיים למתבגרים

² דגן ז"ל שהלך השנה לעולמו, פנה עם פרישתו מהפיקוח לעיסוק בחקר החמ"ד ולימד בבית הספר לחינוך באוניברסיטת בראילן.

במהלכו של תהליך החיפוש שהם עוברים. אולי כדי לתמוך בחשיבות מקומו של המחנך מובאים בשער זה שני סיפורי זיכרונות של מתחנכים לשעבר אודות תרומתם הייחודית של מוריהם לאישיותם.

מאמרה החשוב של מיכל בן יעקב על הקמת בית המדרש הציוני הדתי הראשון למורות, מראה עד כמה עמד במוקד עשייה זו הצורך להעמיד בפני המתחנכות והמחנכות מודלים ראויים לחיקוי. עם זאת דומני שתרומת מאמר זה גדולה הרבה מעבר לתפקיד הצנוע שניתן לו בשער זה, וראוי היה לבוא בשער המוקדש לדיון במקומה של הבת המורה והתלמידה בחינוך הממלכתי-דתי.

תכנים וערכים

שער זה עוסק בסוגיות מהותיות ביותר בחמ"ד, כמו "סוגיית חינוך פלורליסטי עם פתיחות לרפורמה או שמרנות דתית?" (איתאל בר-לוי); "לימודי הקודש בחינוך הדתי – בין מסורת לחידוש" (יוחאי רודיק); "מקומם של לימודי החול בחינוך הדתי" (אלישע אבינר). מאמרה של גילי זיוון "הרהורים על האתגר של ריבוי קולות בחינוך הדתי" דן אף הוא במידת הלגיטימיות לריבוי קולות בתכנים ובערכים שיכול החינוך הדתי להרשות למוסדותיו. הדיון נוגע בערכים שמעבר ללימוד התכנים כ"חינוך לאהבת תורה" (רועי צמיר) ו"ההיבט הרוחני של הטיוול השנתי בחינוך הממלכתי דתי" (תהילה טננבאום). כך גם העיסוק בתלמידים ליקויי הלמידה במאמר "המערכה על זכויות התלמידים לקויי הלמידה" (גילה פינקלשטיין) אשר הכנסתו תחת כנפי שער זה תמוהה מעט ומובנת אולי לאור ההתמודדות הערכית עם החלש. מעניין מקומו הייחודי של החלש לקוי הלמידה לעומת החלשים האחרים שיידונו בשער "מרכז ופריפריה" (שמא ייחודו בכך שהוא מצוי מאוד גם באוכלוסיות המרכז). זיכרונותיהן של המורות נחמה בן אליהו – "חינוך לאהבת התורה" ומרים עמיטל – "מזיכרונותיי כמורה" מחזקת את קבלת הילד באשר הוא על ערכיו השונים, כישוריו כמו גם לקויותיו, וחי זוק דימויו העצמי כערך חשוב, וזאת בבחינת ערכים אלו כערכים דתיים. חשיבות ההוראה הדו-סטריית וההקשבה לתלמיד עולה גם בדבריו האישיים של אייל ורד "חברים מקשיבים".

זהות דתית: חילון, התחרדות ומה שביניהם

אודה כי בשער זה התקשיתי לקשר בין המאמרים לשם השער. מאמרו המרתק של ברוך כהנא "לבנות בית בסופה" נראה לי כמשלים ודומה למאמרו של רונן בן דוד באשר שניהם עוסקים בחינוך דתי בעידן הפוסט-מודרני ובקשייו. סיפורה של נעה מנדלבוים "תוכנית שילוב בבית ספר ראשית, ראש צורים, גוש עציון" עוסק בשאלת היחס לבעל היכולת המוגבלת בדומה לשאלות שעלו במאמרה של גילה פינקלשטיין בשער הקודם. המאמר "חונך לנוער על פי דרכו של מי? על הפערים בין מערכת החינוך לבית הציוני-הדתי הממוצע והשלכותיהם האפשריות" פרי עטו של אשר כהן היה הולם להפליא את הדיון בתעודת הזהות רבת הפנים של החמ"ד.

שער ג: זהות חברתית

שער זה נחלק לסוגיות של מרכז ופריפריה ולמגמות בחינוך הבת.

מרכז ופריפריה

כל הכותבים בשער משנה זה מתייחסים למה שמוגדר בחברה הישראלית כפריפריה חברתית של המזרחיים שאליה נוספו האתיופים, שכונות מצוקה ויישובי הפיתוח. יוצאים מן הכלל הם זיכרונותיה של טובה אילן במאמרה "החינוך הדתי מתמודד עם אתגר קליטת העלייה: שני סיפורים, שתי אפיזודות" שבו היא מתייחסת גם לקליטת שארית הפליטה מארצות אירופה כחלק מסוגיות ההתמודדות בין מרכז לפריפריה באותן שנים. מאמרו של אבי פיקאר בסוגיית "שיתופם של המזרחים בחינוך הציוני-דתי והדרתם ממנו" הוא היחיד שנכתב כמאמר מחקר עיוני. כל שאר המאמרים: "נער חמ"ד אחר – מבט מ'השדה' על העשייה החברתית בחמ"ד" (שמחה לוי), "מהפכת המקיפים" (ירון תאנה), "החינוך הדתי של אז והחינוך הדתי של היום" (עזרא ברנע), "האם תם עידן המאבק על האוטונומיה של החינוך הדתי?" (יעקב הדני) – הם סוגות ביניים המשלבות בין הזיכרונות לתיעודן. אלישיב רייכנר ב"ללמוד יחד", מנסה להרגיע כי אין לחשוש מחיבור בין מרכז לפריפריה, וזאת על סמך ניסיונו האישי כלומד בעבר וכאב ללומדים בהווה. שרון שלום במאמרו "בור ששתייתי ממנו" מביא דברי

סנגוריה על קידומם של יוצאי אתיופיה בחמ"ד. סוגיה זו הייתה ראויה לדיון נרחב ומעמיק יותר בשל מקומה הדומיננטי בזהות החמ"ד בעשורים האחרונים.³

מגמות בחינוך הבת

בשער זה בא מאמרה של בלהה אדמנית – דמות "מובילה" בתחום החינוך הדתי לחיי משפחה ומגדר – "מגמות בחינוך הבת: חינוך הבנות והבנים הדתיים – מבט מגדרי משפחתי" וכן מאמרה של מלכה פיוטורקובסקי – ממובילות לימוד הגמרא לנשים בזמננו – על "חשיבות לימוד גמרא ומקורות פסיקת ההלכה על ידי נשים בדורנו". מזווית אישית כתבו תמר ביטון על "הסיפור של מדרשת 'קמה' בירוחם" ויהודה ביטי על "המשפחה, האולפנה ואני".

והערה לכלל המאמרים בשער זה: התכנים שנכנסו לשער זה מעוררים מספר שאלות ביחס לחלוקת המאמרים בשערי הספר בכלל: וכי שיתופם של המזרחיים בחמ"ד הוא רק סוגיה חברתית המזוהה כפריפריה? או שמא, כפי שכותב רם זהבי במאמרו "בין הלכה למסורתיות בחינוך הממלכתי-דתי הציבורי בישראל" – זהו נושא המעלה סוגיות הלכתיות רבות? גם מקום סוגיית לימוד התורה לנשים במקום של שאלות חברתיות ובשכנות לסוגיות של מרכז ופריפריה כנראה אינו מקרי, והוא מעיד על מקומן השולי של הנשים בחברה הציונית-דתית. יש בכך המשכיות למגמות העבר אשר לדברי ברנדס התאפיינו בכך ש"חינוכה של הבת בישראל היה כפוף לחלוטין לגישה הקהילתית".

שער ד: זהות ממלכתית-קהילתית

שער זה עוסק בהיבטים הרעיוניים שמאחורי מקומם של כלל ישראל והממלכתיות היהודית החל מהקמת התנועה הציונית עד להגשמת חזונה

³ בהקשר זה ראו את דברי ד"ר דובי גולדפלאם בחוברת זו במדור "עלי ספר" על אודות ספרו החדש של שרון שלום מסיני לאתיופיה – עולמה ההלכתי והרעיוני של יהדות אתיופיה, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, תל אביב 2012.

במדינת ישראל. בכך דן בעיקר המאמר "ראשית חכמת הקודש ומשנת הציונות-הדתית: השורשים הרעיוניים למשנה הקיומית של 'המזרחי' ושל הרב קוק" (יובל שרלו). שני מאמרים: " נעם – חזון והגשמה" (יעקב פילבר) ו"בית ספר לכלל ישראל – המקרה של בית הספר בכפר אדומים" (אמירה פרלוב) עוסקים בשני הקצוות של פרשנות זו ובביטוייה המעשיים בחמ"ד. האחד – היבדלות לצורך כינון זהות ממלכתית תורנית, והשני – הכנסת כלל ישראל תחת כנפי חינוך אחד ויצירת זהות ממלכתית יהודית. "ללמוד אזרחות בחינוך הדתי" פרי עטה של אפרת שפירא-רוזנברג מראה כיצד הפכו לימודי האזרחות כראי ללבטי זהותם הממלכתית של תלמידי החמ"ד. השיחה עם משה הגר-לאו – "להגיע להובלה מתוך חינוך לבחירה ולחופש" – עוסקת במקומן של המכינות הקדם-צבאיות בחיזוק הזיקה בין דתיות לממלכתיות.

מקומו של המאמר "בין הלכה למסורתיות בחינוך הממלכתי-דתי הציבורי בישראל" (רם זהבי) בשער זה לא ברור לי. האם לא היה ראוי לדון בסוגיית המסורתיות כחלק מסוגיות הזהות דתית של החמ"ד? את השער ואת הספר חותמים הדברים "פני החמ"ד לעתיד" שנכתבו על ידי אברהם ליפשיץ, כיום ראש מינהל החינוך הממלכתי-דתי ואשר בזמן כתיבת הספר אך נכנס לתפקידו ופרס בפני הקורא את משנתו. מאמר דן בהחזרתו של השיח הקהילתי הממלכתי לחמ"ד. האומנם אלה יהיו פני החמ"ד בעתיד? – ימים יגידו.

קטעי התיעוד

קטעי התיעוד והנתונים אודות החמ"ד השזורים בין הפרקים מובאים באותן סוגיות שבהן החמ"ד נבדק על ידי הציבור. מספר התלמידים בחינוך הממלכתי דתי – בסעיף זה מתוארת עלייה משמעותית מימי "הבית הלאומי" עד הקמת המדינה, ירידה בראשית שנות החמישים, עלייה עד שנת השיא – תש"ל, ירידה בשנות האלפיים עם מגמת עלייה לקראת תום העשור הראשון של המאה ה-21 (עמ' 32) מצב הדתיות – מהם ההישגים הדתיים של בוגרי החמ"ד? מדד זה נבדק באולפנות ובישיבות לחוד ובקרב תלמידי התיכונים המקיפים לחוד

(עמ' 76). כך רואים כיצד הם מתפלגים בין מי שכונה פיקאר "היהלום שבכתר" ובין מי ש"שנותר מאחור" (עמ' 229).

שיעור הזכאים לתעודת בגרות – נבדקת ההתקדמות בשיעורי הזכאות לתעודת הבגרות בבתי הספר המקיפים הדתיים (עמ' 90).

עולי אתיופיה בחמ"ד – מובאים נתונים לגבי ההבדלים בין זכאותם לבגרות של עולי אתיופיה בחמ"ד לעומת זכאותם לבגרות בחינוך הכללי. נתוני זכאותם לבגרות לא עומתו עם נתוני זכאות עמיתיהם בכלל החמ"ד הן בתיכונים המקיפים הן באולפנות ובישיבות.

שיעור הפיקוד והקצונה בכלל צה"ל ובמכינות (2004–2005) מוצג אף הוא (עמ' 198).

הזהו(ת) החמ"ד? – דברי סיכום

אכן ספר זה מעלה הבזקים שונים מחייו של החמ"ד באמצעות מקורות מגוונים. הספר אף פורס באומץ בפני הקוראים את הסוגיות שבקונפליקט. משום כך הוא יכול להוות מקור חשוב למי שרוצה להכיר את החמ"ד. בספרה על תולדות החינוך העברי בארץ ישראל עמדה רחל אלבוים-דרור (1986) על העובדה שרוב ההיסטוריה של החינוך העברי נכתבה על ידי המורים שנטלו בה חלק, ועל כן היא מייצגת בהכרח ראייה חד-צדדית (שם, עמ' 8–9). תולדות החינוך הממלכתי-דתי בארץ ישראל עדיין לא זכו לניתוח מקיף ומהימן דוגמת ניתוח התפתחות החינוך הממלכתי (אלבוים-דרור, 1986; 1990). את חיבורי היסוד המעטים הנוגעים לתולדות החינוך הציוני-דתי בימי המדינה כתבו עד כה בעיקר ראשי החמ"ד לשעבר (קיל, תשמ"ז; דגן, 2006),⁴ ואפשר במידה רבה לצרף אליהם את ספרו של הדני (תשס"ט). גם חלק לא מבוטל ממקורות המידע והעיון על אודות החמ"ד היה ביזמת ראשי החמ"ד לדורותיהם אשר הזמינו מחקרים אלו באוניברסיטאות ובמכוני מחקר שונים, בעיקר במסגרת המכון לחקר

⁴ וראו גם עירם, 1982; הנ"ל, תשנ"א, עמ' 119, ובייחוד הערה 61; בן-צבי, 1998, עמ' 68–71; רשף ודרור, 1999; טאוב, 2007.

החינוך הדתי ולקידומו ע"ש פרופ' א' שטרן, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן (גזיאל, 1992). אף שמחקרים אלו התנהלו במסגרות מחקריות-אקדמיות, הרי הנחות היסוד, הפרמטרים של שאלות המחקר ופרשנות ממצאיו – נגזרו לא אחת מנקודת המבט של מערכת החינוך הממלכתית-דתית (שורצולד, תש"ן, עמ' 7–11).

בשל מאפיינים אלו יש לקרוא את המחקרים והמונוגרפיות על אודות החינוך הדתי, ובכללם ספר חדש זה, בשתי קריאות מקבילות. הקריאה האחת היא זו המחלצת ממנו נתונים, עובדות, רשמים וחוויות ראשוניות על החינוך הממלכתית-דתי. הקריאה השנייה צריכה להתייחס לרציונל, לפרשנות, להסברים ולמינוח הייחודי שנקטו העורכים והכותבים כמקור ראשוני ראשון במעלה לשיח הייחודי של סוכני החברה והחינוך הדתיים-לאומיים עצמם בסוגיות החינוך הדתי ובזיקתם לחברה הישראלית. למי שרוצים להעמיק בהבנתם מומלץ לקרוא בעיון רב לא רק את הטקסטים השונים אלא את הקשריהם. חוקרי חינוך וחברה יכולים לעשות בו שימוש רב כמקור ראשוני לחקר החמ"ד ומגמותיו.

אך עם כל זאת אין ספר זה יכול להיות תחליף למונוגרפיה מדעית מעמיקה שיש להכינה על ידי גופים מחקריים מקצועיים ונייטרליים עד כמה שאפשר. דווקא על מנת להעריך כראוי את ייחודה של מערכת החינוך הציונית-דתית ואת הישגיה, יש להכיר את תולדותיה ולבחון בעיון רב ובדרכי מחקר שונות את הסוגיות המרכזיות שעמן היא מתמודדת, כפי שכתבה זהבית גרוס בספר זה:

נקודת המוצא לניתוח בית הספר הציוני דתי היא ניתוח ההקשר האידיאולוגי שבתוכו פועל בית הספר בראייה סוציו-היסטורית [...] רק ניתוח בעל אופי סינכרוני המאפשר ניתוח בו זמני של אירועים כלליים שאירעו בחברה הישראלית ובעולם בכלל לצדם של אירועים ספציפיים שאירעו בחברה הדתית בפרט, יאפשר הבנה מעמיקה של הסוגיה הנחקרת (עמ' 35–36).

מקורות

- אלבוים-דרור, ר' (1986). *החינוך העברי בארץ ישראל*, א. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
 ——— (1990). *החינוך העברי בארץ ישראל*, ב. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

- בן-צבי, ל' (1998). לקסיקון לתולדות החינוך הדתי לאומי. רמת גן: המכון לחקר החינוך הדתי ולקידומו ע"ש פרופ' א' שטרן, בית הספר לחינוך – אוניברסיטת בר-אילן.
- גזיאל, א' (עורך) (1992). החינוך הממלכתי דתי בישראל ביבליוגרפיה ותקצירים 1956–1992. ירושלים: מכון הנריאטה סולד.
- דגן, מ' (2006). החינוך הציני הדתי במבחן הזמן והתקופה. ירושלים: המכללה האקדמית הדתית למורים ע"ש רא"מ ליפשיץ, משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- דני, י' (תשס"ט). החמ"ד: הייחוד והיחד. ירושלים: גף הפרסומים, משרד החינוך.
- טאוב, ד' (2007). בין ממלכתיות לייחודיות עימותים ושורשיהם בחינוך הדתי לאומי. דוד לדוד, כט, עמ' 46–67.
- עירם, י' (1982). מגמות בהיסטוריוגרפיה של החינוך – משמעותן לחקר תולדות החינוך בארץ ישראל. מגמות, כז (3), עמ' 262–279.
- (תשנ"א). תולדות החינוך – תחומי מחקר. בתוך: א' כשר ור' שפירא (עורכים), רשפים היבטים היסטוריים פילוסופיים וחברתיים של החינוך (עמ' 105–120). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קיל, י' (תשמ"ז). שבעים שנה לחינוך הדתי לאומי בישראל. בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), ספר הצינונות הדתית (עמ' 3–17). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- רז, ש' (2006). קובץ הצינונות הדתית – מאה שנות חינוך ציוני דתי. ירושלים: המחלקה לחינוך הסתדרות המזרחי – הפועל המזרחי – המרכז העולמי.
- רשף, ש', ודרור, י' (1999). החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919–1948. ירושלים: מוסד ביאליק.
- שורצולד, י' (1990). החינוך הממלכתי דתי: מציאות ומחקר. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.